

Відбувала покарання у Мордовській АРСР. Із сином Василем її розлучили. Від його імені 26 лютого 1952 року написала листа прокуророві (цитата дослівно): “Дядя Прокурор! ... Прошу Вас очень, одпустите мне дамой мою маму Зубрицьку Лидию Михайловну. Дядя Прокурор! ... Я своїй мамы совсем не помню. У всех есть мама, которая их ласкает. А я живу возле чужих людей и не знаю маминой ласки”¹⁵. Але “дядя”-прокурор ніяк не відреагував.

На наше переконання, дослідникам треба звертати більше уваги на такі документи, як це свідоцтво про одруження. Адже інформація про чиєсь особисте близька широкому загалові. Відтак шляхом популяризації документів про особисте життя повстанців цілком реально заохотити обивателя до історичної науки.

Володимир Ковальчук (Київ)

¹⁵ Там само. – Арк. 144.

ВИДАННЯ “СПОМИНІВ” М. ГРУШЕВСЬКОГО: ІСТОРІЯ РУКОПISУ ТА ВИДАННЯ

З прикрістю пропоную до друку це повідомлення. Автор кілька разів виголосив його в різних варіаціях, уперше – десь наприкінці 1980-х – на початку 1990-х р. у Педагогічному музеї, де привертав увагу присутніх Любомир Винар. На цьому засіданні я запропонував офіційно звернутись до колеги – “грушевськознавця” Пристайка у справі другої частини десятого тому “Історії України-Руси”. Цього листа, здається, до КГБ таки надіслали, де звернення, розуміється, й зависло. Останнього разу я виступив з цією приблизно темою 19 березня 2008 р. на круглому столі “Уряди Української Центральної Ради” (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет, кафедра новітньої історії України). На жаль, склалося так, що в жодному збірнику матеріалів моєї статті нема. Останнього разу не вийшов і сам збірник. Усе-таки хоч раз треба цю статтю надрукувати.

Головна проблема цієї студії – ідеологічна боротьба в УРСР наприкінці її існування. Досить закономірно, що її учасники, роблячи добру кар’єру, уникали її висвітлювати, тож вивчено її вкрай недостатньо. Все ж таки, якщо простежити діяльність її учасників на протилежних бігунах, виявиться, що вона була доволі активна й гостра. Правдоподібно, ширше розкриватиметься вона, коли зміняться покоління й не стане тих перешкод, що гальмують роботу сьогодні.

Історія зберігання рукописних джерел до історії нашого минулого досі вивчалася частково, лише за державними архівосховищами. Певного часу вони перебували у структурі НКВД, тому їхня історія складалась не раз досить драматично; системно й докладно її досі не простудійовано. Тим більше не простежено історії приватного зберігання паперів, хоча всі партикулярні фонди починаються з приватних архівів. Тут головне завдання – щонайповніше зібрати відповідну фактографію.

Наприкінці 1960 р. у моїх руках опинилась рукописна книга – машинопис спогадів Михайла Грушевського про Центральну Раду. Надруковані на цигарковому папері, спогади були оправлені у просту голубувату тканину, а навскоси через увесь форзац виразно прочитувався власницький підпис – “Ів. Світличний”. Машинопис мав дві пагінації – 287 і 62 аркуші. Передрукувала спомини, як я потім довідався, – Надійка Світлична. Знаю інші примірники того передруку – В’ячеслава Чорновола

і Ярослава Дзири. З копії Івана Олексійовича бл. 1970 р. я організував ще три – для О. С. Компан і для себе. Третій примірник запропонував Я. Д. Ісаєвичу, оскільки на той час ми з ним уже встигли добре познайомитись. Він виступав на конференції НСТ історичного факультету, яким я тоді керував, тож його статтю про українські стародруки було надруковано в ротаторному – по-справжньому не літованому “Віснику НСТ”, що “виходив”, природно, без “обов’язкового розсилу”.

На нашому курсі семінар з історії партії провадив Іван Федорович Курас, потім він пішов до відділу науки ЦК, згодом до Інституту марксизму-ленінізму. Він симпатизував мені, бо я “своїм умом” дійшов до того, що в тодішніх офіційних курсах висвітлюється лише історія ленінського напрямку. Коли в коридорі він попросив уточнити, я зопалу бовкнув, що треба подавати ширше, – кожен з нас зрозумів це по-своєму. Одружившись у нашій групі зі Світланою Чинаровою, він розповідав мені, як для того розлучився і що йому сказав з цього приводу Щербицький. Ми зрідка зустрічались, гуляли й вели неквапні бесіди, він розповів одного разу про закриті аналітичні цеківські серії. Йому давали на абонемент скрипниківські “Статті і промови”. Отже, я запропонував Курасові прочитати не відомі офіціозові спомини Грушевського, а коли він рукопис повертав, поспитав, чи не розтиражувати б цю працю “ДСП”? Пам’ятаю його питання, кому таке видання може бути цікаве, й мою відповідь, мовляв, кожен номенклатурник має дітей, їх треба добре інформувати, й таке вони повинні знати. На жаль, мій проект не знайшов підтримки, так само як і проект організації “Українського Матенадарану” у приміщенні ЦНБ. По суті, не знайшло підтримки ніщо.

Минуло багато років, коли напередодні “перестройки” й на самих її початках у Музеї історії Києва ми з колегами провадили доволі велелюдний клуб “Києвознавець”. Дослідникові, у якого українознавчі сюжети проскакували тоді хіба що по районних газетах, усний жанр не міг не імпонувати, тим більше, що, знайшовши шпарину в цензурному законодавстві, до вечорів щастило видавати бібліографічні пам’ятки (вийшло їх понад 20). Одного разу на лекцію прийшла старша жінка – Варвара Степанівна Ткач (дівоче прізвище Ковтун), яка передала мені сумку зі старими паперами – те, що лишилося після славного історика Києва Володимира Щербини. До війни вона навчалась на біологічному факультеті університету разом з моїм батьком. Був присутній завсідник клубу Киркевич, але Варвара Степанівна чітко зорієнтувалась на мене. Запропонувала мені до неї зайти (“музичний” будинок біля пам’ятника чекістам), оскільки в неї вдома лишалися ще й спогади Грушевського. Я одержав їх від неї 26 жовтня 1986 р.

Історія оригіналу міцно пов’язана з особою К. Кондрагьєвої. Ім’я Катерини Борисівни було мені добре відоме з академічних (уанівських!) “Звідомлень”. Багато сил віддала вона вивченню історії української мови. 1923 р. працювала нештатним постійним співробітником Інституту української наукової мови, що функціонував тоді під головуванням Агатангела Кримського (згодом його очолив Григорій Григорович Холодний, з обома дочками якого мене познайомив батько). У 1924–1927 рр. Катерина Борисівна працювала позаштатним співробітником культурно-історичної комісії ВУАН (голова – акад. М. Грушевський).

* Тобто під грифом “Для служебного пользования” – для службового користування. – *Ред.*

Кондратьєва розбирала руку Грушевського, а це не кожному дано, він довіряв їй дещо друкувати приватно. За теперішнім формальним розумінням обставин, вона виконувала не тільки планову роботу, а й – ширше – друкувала також те, що не йшло за виробничим планом взагалі. Від Варвари Степанівни і згодом ще від Тетяни Дем'янівни Попової я довідався, що Катерина Борисівна мешкала на Михайлівській вулиці у страшних нестатках, одержуючи 180 карбованців пенсії. Тетяна Дем'янівна передала мені її світлину, яку я відтворив при публікації. Непевна у завтрашньому дні (її кінець був справді сумний), після смерті Грушевського, у другій половині страшних 1930 р., вона передала рукопис спогадів у родину видатного історика Києва, члена-кореспондента ВУАН Володимира Щербини – його дочці Марії Володимирівни¹. Спочатку померла одна дочка, Надія Володимирівна², наприкінці січня 1958 р. – сама Марія Володимирівна Щербина. Третя дочка, Ганна Володимирівна³, не маючи надій на якісь перемини, спалила ледве не весь батьків архів, зокрема доценту – особисте листування. На рукопис Грушевського в неї, на щастя, не піднялася рука. Далі рукопис зберігала (і таки зберегла) подруга – Варвара Степанівна Ткач. Умова була єдина – не оголошувати спогадів, доки буде живий хтось із родини (очевидно, щоб не спричинити якихось прикрошів). Вікторія Сергіївна, дочка Сергія Шамрая, відійшла вже за незалежності, уночі проти 23 липня 2008 р., але публікація стала можлива раніше. Ганна Володимирівна Щербина померла остання з сестер – 18 березня 1962 р.

У роки хрущовської відлиги Варвара Степанівна дала для ознайомлення колезі – громадськи активному лікарєві Миколі Григоровичу Кошелю другу частину спогадів, присвячену Центральній Раді. Наївно не вдавшись до друкарки, вона пустила по руках попросту оригінал. Усі були між собою знайомі, тож саме завдяки лікарєві Надійка Світлична зробила кілька копій, зокрема для Івана Олексійовича. Так мемуари М. Грушевського увійшли до самвидаву й ходили по руках. Одна з копій, починаючи від тих давніх років, зберігалась у Ярослава Дзири. Готуючи до друку 13-й випуск “Українського вісника”, В’ячеслав Чорновіл зателефонував мені щодо якихось деталей. У Нью-Йорку цей випуск було перевидано року 1990. Там і тут з’явився фрагмент під назвою “Так починалася Центральна Рада”. Було зіставлено передрук споминів М. Грушевського з архіву В. Чорновола (передрукувала його, акуратно зазначив В’ячеслав Максимович, “імовірно (!), Надія Світлична”) з маши-

¹ Щербина Марія Володимирівна (нар. 20 травня 1887, Київ) – зоолог хребетних, гістолог, порівняльний анатом. Асистент КІНО (1928) (Наука и научные работники СССР. – Л., 1928. – Ч. VI: Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. – С. 500).

² Щербина Надія Володимирівна (нар. 18 січня 1881, Київ) – хімік, фахівець з неорганічної хімії, складу нафти. Викладач Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту (1928). (Там само. – С. 501).

³ Щербина Ганна Володимирівна († 18 березня 1962 р.), дочка історика, бібліотекар. Остання з трьох дочок історика В. І. Щербина. У штатному розписі Всеукраїнського музейного містечка (15 квітня 1933 р.) значиться як лектор-доцент зі ставкою 180 карб. (Гришин А. Відомості про співробітників Заповідника (20–30-ті роки): Іст. довідка // Лаврський альманах. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 51); *Геппенер-Лінка Н.* Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. // Лаврський альманах. – К., 2003. – Вип. XI. – С. 148, 172; *Білокін С.* Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К., 2006. – С. 138.

нописним оригіналом з мого архіву⁴. Інший уривок я надрукував у Ризи⁵, а повідомлення про Дауге – ще й у Філадельфії⁶.

Теоретично мали б існувати два чітко паралельні тексти: рукопис і до нього машинопис. Ясна річ, спочатку так і було. Подальше життя внесло до стану нашого джерела комплікації й плутанину, тому на практиці вийшло трохи складніше. Перша частина збереглася у вигляді невичитаного машинопису на 158 аркушах: до 111 аркуша включно в одному (другому) примірнику, далі – в обох примірниках. Від початку 112 аркуша машинописові відповідає рукопис, що обривається на 186 аркушеві. Друга частина – теж невичитаний машинопис, що має 281 с. Рукопис другої частини, за словами лікаря, втрачено: замість своєчасно його повернути, він навіть передав його на схов (?) третій особі (!), яка раптово померла. Чому матеріали не цілком дублетні, коли й за яких обставин пропала решта паперів – невідомо.

Авторського заголовку тексти ніде не мають. Назву “Споминів” дав їм публікатор. За змістом машинопис і рукопис розпадаються на ті самі дві частини. Перша трактує про дитячі й юнацькі роки – від народження й до кінця тифліської гімназії. Цю першу частину я надрукував наприкінці 1988 р. – у 9–12 числах журналу “Київ” (закінчення, що не вмістилося в числа календарного року, опубліковано пізніше – в 3–4 числах за 1992 р). Мені серйозно допоміг тоді в археографічній частині Ігор Гирич, і я йому щиро вдячний.

Дуже тішуся, що за публікацію взявся журнал “Київ”. Тут щойно вийшли мої статті про Колегію Павла Галагана, якою тоді ще не займалися, а також резонансна стаття про Лавру⁷, супроводжувана спеціально замовленою статтею Михайла Брайчевського й відгуками “представників громадськості” (М. Дегтярьов, Ю. Кибальник, Р. Польовий, О. Суховій та ін. студенти Київського університету, В. Підгора, С. Ковалевська [Ульяновська], Л. Пономаренко, П. Перебийніс). Лаврський матеріал вела Лариса Брюховецька, з якою я контактував перед тим в “УРЕ” на ґрунті улюбленої дитини Анатолія Кудрицького – енциклопедичного довідника “Київ” (вийшов у кількох виданнях). Лариса казала, що “Київ” надрукував не всі відгуки, але навіть і без них на мене подав до суду колишній директор заповідника А. Шостя. Я його назвав “черговим мерзотником”, це читали по черзі і заступник редактора, і редактор, і всі очі, але ніхто не спохопився того маланчуківця оборонити. Просто цих слів не помітили.

Мемуари Грушевського вела заступник головного редактора Лариса Юрїївна Копань⁸, а важливіші питання вирішував головний – Петро Мойсейович Перебийніс.

⁴ Чорновіл В. Твори: У 10 т. – К., 2009. – Т. 6: Документи та матеріали (1985–1990). – С. 517.

⁵ Грушевський М. Спомини: (з неопублікованого): Уривки // Трибуна: Інформ. вісник Українського м[олодіжного] к[лубу]. – Рига, 1989. – № 4. – 15–31 серпня. – С. 1, 3.

⁶ Українські медалі Яніса Струпуліса // Нотатки з мистецтва. – Філадельфія, 1990. – Листопад. – Кн. 30. – С. 41–42.

⁷ Білокінь С. Проблеми Києво-Печерського заповідника // Київ. – 1988. – № 3. – С. 3–8.

⁸ Вона написала навіть статтю про другу частину 10-го тому “Історії України-Руси”: Копань Л. Куди ж подівся рукопис Грушевського? // Літературна Україна. – 1989. – № 49 (4354). – 7 грудня. – С. 8. Статтю про діяльність Археографічної комісії АН УРСР див.: Боряк Г. Повернути народів наукову спадщину М. С. Грушевського // Літературна Україна. – 1989. – № 11 (4316). – 16 березня. – С. 8.

Він мав досвід роботи в ЦК, але був нормальною людиною, знав, які кроки в майбутнє невідоме можливі, а які – ще ні, і співробітники йому довіряли. Досить сказати, що я здавав матеріал порціями, він довго терпів, поки не запропонував закінчувати. Я пред'явив йому якісь аргументи, які його – о диво! – задовольнили. Таких редакторів я доти не мав. Після того, як на початку 1966 р. по моїй статті про Нарбута (два аркуші!) пройшовся редактор “Вітчизни” Любомир Дмитерко, я забрав статтю зовсім. А тут – Перебийніс паралельно стоїчно друкував у журналі якісь томи “Історії України-Руси”, ще й заходився коло невідомих мемуарів того самого автора. З власної ініціативи я приносив тексти Михайла Сергійовича разом з додатками – небувалими доти коментарями. У давніші часи в “естетичній” серії “Мистецтва” вони виглядали так: “Бетховен Людвіг ван (роки життя) – німецький композитор” (!). І все. А те, що дозволяв журнал “Київ”, підтримав (схвалив!) навіть Ярослав Дашкевич. Щоправда, коли я сказав якось Петрові Мойсейовичу про Михайла Сергійовича, він це сприйняв як згадку про Горбачова. Одного разу питання про вкорочення все-таки стало руба, і я запропонував пожертвувати коментарями. Перебийніс відкинув цю пропозицію і стійко дотягнув до кінця. Більше того, коли згодом я порадував його тим, що з першої частини в мене лишилося текстів ще на два журнальних числа, він узяв і їх.

До публікації була необхідна чітка ідеологічна оцінка матеріалу, і цю місію виконав Федір Павлович Шевченко, якого шанували, що називається, і ліві, й праві.

Він написав так:

“На часі – всебічний аналіз

Михайло Грушевський (1866–1934) народився і виховувався в сім'ї педагога. Після закінчення гімназії в Тифлісі вступив до Київського університету, де під керівництвом відомого історика Володимира Антоновича розпочав наукові дослідження, активно продовжив їх у наступні роки. М. Грушевський опублікував близько двох тисяч праць, що стосуються історії України різних періодів, української літератури, соціології, етнографії, фольклору. Знайшло це своє ґрунтовне відображення в десяти томах «Історії України-Русі», в п'яти томах «Історії української літератури», а також в монографічних працях «Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV в.» (1891), «Очерки истории украинского народа» (1904), «Киевская Русь» (1911), «История украинского казачества до соединения с Московским государством» (1913–1914), «Середні віки Європи» (1919), «Початки громадянства» (1921), «З початків українського соціалістичного руху: М. Драгоманов і Женецький соціалістичний гурток» (1922), «З історії релігійної думки на Україні» (1925) та ін.

У своїй громадській діяльності та наукових дослідженнях М. Грушевський дотримувався прогресивних поглядів. Однак не можна обійти того, що він очолював буржуазну Центральну раду, яка боролася проти встановлення Радянської влади на Україні. Перебуваючи в наступні роки за кордоном, М. Грушевський не поривав зв'язків із рідною землею. За згодою уряду 1924 року вчений повернувся на Україну й продовжив широку наукову діяльність.

У своїх працях М. Грушевський використав багатий фактичний матеріал, здебільшого почерпнутий із першоджерел, які зберігалися в архівах Києва, Львова, Москви, Петербурга, Варшави, Відня та інших міст. З різних причин значна кількість матеріалів зникла, але збереглися відповідні відомості в працях М. Грушевського, а це відкриває можливості для подальшого використання фактів – основи історичних

студій. М. Грушевський приділяв значну увагу публікації документів, якими користувалися й продовжують користуватися дослідники історії України та інших країн. Для праць М. Грушевського характерні не тільки виявлення, відбір, а й систематизація та наукова оцінка фактичного матеріалу.

Порівняно з попередниками М. Грушевський зробив вагомий внесок у вивчення багатьох проблем різних періодів історії України. Однак не з усіма його твердженнями і висновками можна погодитися. Деякі потребують критичного підходу, відповідної оцінки. При цьому слід виходити з положення В. І. Леніна, що «про історичні заслуги судять не по тому, чого не дали історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони дали нового в порівнянні з своїми попередниками». На жаль, серед численних поціновувачів наукового доробку М. Грушевського були й такі, що не розкривали суті поглядів ученого, а обмежувалися необгрунтованими категоричними визначеннями, а то й вульгаризаторськими ярликами. Це культивувалося під час культу особи, не припинялося і в застійні роки, коли обмежувалося, а то й заборонялося користування доробком М. Грушевського.

Нині відкрито доступ до праць ученого. Настав час оцінити й використати наукову спадщину видатного історика, якого за досягнуті успіхи було обрано 1924 року академіком АН УРСР, а в 1929 року – академіком АН СРСР. Назріла потреба приділити належну увагу його життю та діяльності, що є справою не тільки істориків, а й літераторів, інших спеціалістів.

Думається, публікація в журналі «Київ» стане поштовхом до подальшого всебічного аналізу доробку М. Грушевського.

Федір Шевченко,
доктор історичних наук,
член-кореспондент АН УРСР⁹.

Кожну фразу цієї “довідки про благонадійність” можна широко коментувати, і колись політкоректність часів тоталітаризму спеціально вивчатимуть дослідники. Нагадаю, так треба було написати у вересні 1988 р., коли було потрібно пропустити текст у друк. Кілька місяців перед тим, улітку з’явилась перша несанкціонована “нагорі” доброзичлива стаття про Грушевського¹⁰, яку замовив мені редактор “Літературної України” покійний Борис Рогоза. Трохи давніше він “одобрив” мою “перебудовну” статтю про Скрипника¹¹. Не знаю, чи сподівався він на таке, але принаймні був готовий до всякого. Ще кілька років, коли дитині давали манну кашу, одна з

⁹ *Грушевський М.* Спомини / Передм. Ф. П. Шевченка; публ., підгот. тексту і прим. С. І. Білокопя // Київ. – 1988. – № 9. – Вересень. – С. 115–149. Прим.

¹⁰ *Білокін С.* Михайло Грушевський // Літературна Україна. – 1988. – № 29 (4282). – 21 липня. – С. 7 (фото). Хочу підкреслити, що стаття, втім, не була перша, оскільки на кілька місяців раніше в одній з провідних московських газет з’явилась публікація власного кореспондента в Києві: *Цикора С.* Возвращение Грушевского // Известия. – 1988. – № 13. – 13 январа. – С. 3. Вріз до цієї публікації виглядає дуже професійно й чітко: “Признанный энциклопедист, выдающийся исследователь истории восточных славян Михаил Сергеевич Грушевский вновь возвращается читающей публике. Академия наук Украины – а он был ее действительным членом – приступила к переизданию его фундаментальных произведений”.

¹¹ *Білокін С.* Нарком // Літературна Україна. – 1987. – № 50 (4251). – 10 грудня. – С. 8 (фото). Переказ: Пора // Наше слово. – Варшава, 1988. – № 5 (1594). – 31 січня. – С. 2.

ложок була неодмінно “За дядечка Рогозу”. Ще пізніше, 1990 р., коли Тарас Гунчак запросив мене на конференцію Ратгерського університету, і я вперше в житті – через Москву – їхав до Америки, до цієї групи входили Іван Дзюба, Роман Федорів, Дмитро Гродзінський, Олег Білорус і – Борис Рогоза.

Але реакція на вищих щаблях була миттєва й несподівана. Публікація “Известий” пройшла в ЦК КП(б)У непомічена. Замахуватись на Москву було небезпечно, мало хто там за автором статті стояв. Інша справа – у своїй київській вотчині. Три чиновники ЦК написали подання Щербицькому, на яке останній не міг не реагувати, навіть якби йому не дуже хотілось. Мовчання могло б потім обернутися проти нього самого: а чому промовчав, якщо знав?! Усе це виявляє сум’яття тодішнього офіціозу.

26 липня 1988 р. “исполнитель А. Бухалов” подав по начальству доповідню:

“ЦК Компартії України.

Газета «Літературна Україна» 21 липня 1988 року опублікувала статтю молодшого наукового співробітника Відділу наукової інформації по (sic!) суспільним (sic!) наукам (sic!) АН УРСР, кандидата філологічних наук С. І. Білоконя «Михайло Грушевський».

Публікація присвячена одній з найбільш визначних і складних постатей в українській буржуазній історіографії, одному з головних ідеологів і керівників буржуазно-націоналістичної контрреволюції М. С. Грушевському (1866–1934).

Стаття написана (sic!) на низькому професійному рівні. Автор наводить чимало біографічних фактів, показує науково-організаційну роботу М. С. Грушевського. Однак не розкрита (sic!) історична концепція вченого, еволюція його поглядів на історію України, її місце в історичному процесі. Відсутня оцінка його відверто націоналістичних поглядів. Більше того, автор намагається приписувати М. С. Грушевському «виразно інтернаціоналістські ідеї».

Зовсім обійдена (sic!) політична діяльність М. С. Грушевського, як Голови Центральної ради, ідеолога буржуазно-націоналістичної еміграції, його боротьба проти встановлення на Україні влади Рад.

Поверховий, однобічний підхід, ігнорування принципів історизму [привели] до необ’єктивного зображення М. С. Грушевського як історика і політичного діяча, до замовчування, а по суті обілення його помилкових позицій.

Слід підкреслити, що останнім часом статті, які публікує газета з цієї важливої тематики (котрої? – С. Б.), вражають низьким професійним, багато в чому дилетантським рівнем. Зокрема, це стаття кандидата фізико-математичних наук І. П. Мельниченко «Демократія і соціалізм» (2.06.88). До таких належать і попередні публікації С. І. Білоконя.

Звертає на себе увагу і те, що редколегія газети «Літературна Україна» неохоче йде на контакти з професійними істориками. Так, тривалий час не публікується критична стаття доктора історичних наук Г. І. Марахова на публікацію [того самого С. І. Білоконя] про М. П. Драгоманова¹².

З огляду на викладене вище вважали б необхідним:

– дати гостро критичну оцінку останніх публікацій (у множині. – С. Б.) газети «Літературна Україна» в газеті «Радянська Україна»;

¹² Натомість В. Чорновіл, перебуваючи в буцегарні, відгукнувся на неї цілком сприятливо (Чорновіл В. Твори: У 10 т. – К., 2005. – Т. 4. – Кн. 2: Листи. – С. 177–182, 217).

– звернути увагу партійного комітету Спілки письменників України на низький ідейно-теоретичний рівень ряду публікацій газети «Літературна Україна» з питань історичного минулого, суспільно-політичної проблематики;

– обговорити на партійних зборах газети «Літературна Україна» факт публікації даної статті¹³;

– розглянути питання про доцільність публікації нарисів С. Білоконя про М. С. Грушевського¹⁴ у журналі «Київ».

Зав. відділом науки і
учбових закладів ЦК
Компартії України
Ф. Рудич

Зав. відділом пропа-
ганди і агітації ЦК
Компартії України
Л. Кравчук

Зав. відділом куль-
тури ЦК Компартії
України
Б. Іваненко¹⁵

Ксерокопію цієї “телеги” подарував мені на докторському захисті член Вченої ради Василь Ульяновський.

Пропозиції трьох завідувачів, а насправді – виконавця – виявляють масштаби його поінформованості й можливостей.

Доповідна мала наслідки. По вертикалі униз було спущено вказівки, і “гідну відсіч” надрукували не лише “Радянська Україна”, а й “Комуніст України”¹⁶. Після “професійного”, “фахового” аналізу ситуації кадровий фальсифікатор історії України В. Сарбей зробив такий висновок: “Отже, з усього вищенаведеного видно, що в радянських істориків немає підстав переглядати своє загальне критичне ставлення до творчої спадщини Грушевського, відмовлятися від критичного сприйняття його історичної концепції (я сказав би, напрямку. – С. Б.) і викриття у ній хибних буржуазно-націоналістичних та ідеалістичних положень. Ще більш критично вони ж ставляться до всієї політичної діяльності Грушевського, об’єктивно обумовленої класовими інтересами української буржуазії. Особливо це стосується періоду перебування Грушевського на посту голови Центральної ради”¹⁷.

Ще за місяць на партійному форумі “гнівне” напучування прозвучало з вуст Щербицького: у статті неназваного Білоконя “[...] однобоко висвітлюється його [М. Грушевського] наукова і політична діяльність, зроблена спроба якоюсь мірою навіть виправдати його відомі націоналістичні позиції”¹⁸. Як бачимо, Щербицький не пішов “на поводу” в екстреміста, що хотів задавити “Літературну Україну”, що називається, на корню. Хтось невідомий вписав у його доповідь обнадійливе для Б. Рогози дальше речення: “І подвійно прикро, що такі прорахунки допускаються газетою, яка стає цікавою і злободенною”¹⁹.

¹³ Засідання відбулось, і одна зі співробітниць редакції навіть записала його на магнітофон.

¹⁴ Насправді – “Мемуарів” Грушевського, що публікувались розділ за розділом.

¹⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2447. – Арк. 77–78.

¹⁶ Сарбей В. Як нам ставитися до М. Грушевського? // Радянська Україна. – 1988. – № 197 (20299). – 27 серпня. – С. 2; Симоненко Р. Г. Правда історії – вірність історії // Комуніст України. – 1988. – № 9 (751). – С. 81–82.

¹⁷ Сарбей В. Як нам ставитися до М. Грушевського? – С. 2.

¹⁸ Щербицький В. В. Про роботу по виконанню в республіці рішень XIX Всесоюзної конференції КПРС, липневого і вересневого (1988 р.) Пленумів ЦК КПРС: Доповідь ... на Пленумі ЦК Компартії України 10 жовтня 1988 року // Радянська Україна. – 1988. – № 233 (20335). – 11 жовтня. – С. 3.

¹⁹ Там само.

Отже, переходжу до подій 1989 р., до журналу “Київ”.

У короткому передньому слові від публікатора сказано: “Свого часу було багато нарікань на те, що М. Грушевський у своїх виданнях штучно насаджував галицький діалект, тим-то важливо простудіювати його власну, не редаговану, мову. Через це текст споминів подаю без змін, додержуючи – крім уживання апострофа і форми “міні” – правопис оригіналу. Гадаю, це найрозумніше, що можна зробити зараз. У машинописі, до якого немає рукопису, без застережень виправляю лише очевидні похибки передруку. Додаю примітки, де позначаю зокрема межі рукопису. Пропущені при передруку слова, яких нізвідки відновити, позначаю <...>”²⁰.

Як уже сказано, другу частину спогадів присвячено Центральній Раді. Тут розповідається про події від вересня 1916 р. по вересень 1917-го. Уривається текст на середині речення.

Щоб опублікувати другу частину, я мав тоді на руках лише копію з машинописної копії Н. Світличної. Робити публікацію з неї не хотів. Що стосується оригіналу, себто копії з авторського рукопису, то він лишався у того самого лікаря, який, мабуть, несвідомо, зробив все для того, щоб спогади про Центральну Раду у світ не вийшли. Як казала одна старушка, “думайте в лучшую сторону”. Замість повернути рукописа власниці, у якої він його узяв, він почав вигадувати якісь сюжети – один недоладніший за другий. То – ніби дав на схов особі, “яка раптово померла”, тоді ще комусь до Борисполя, ще щось інше – у цьому роді. Довелося підключити всіх спільних знайомих – Євгена Сверстюка, Євгена Пронюка, покійну нині Галину Зубченко, але чоловік як затявся. Обманюючи, уникаючи зустрічей, намагаючись підсунути – не кажу про рукопис – замість машинопису 1920-х – 1930-х р. (аркуш на 16 сторінках) одну з копій 1960-х р. (аркуш на 24 сторінках), лікар протягнув цілий рік. У публікації утворилась довжелезна пауза, яка, правда, пішла в мене на підготовку приміток, я робив їх за своїм примірником. На “облогу” пішло багато сил і здоров’я. Побачивши, що не викрутиться, він нарешті віддав оригінал, що пролежав у нього так довго, і то в два прийоми: майже все – 30 травня 1989 р., а 10 червня ще додатково – аркуші 4, 73–74, 76–101, яких спершу чомусь бракувало. Чи хоч тепер склалася цілість, я не знаю²¹. Все сказане прикро характеризує приватні збірки як тип сховищ, хоча, можливо, йдеться не так про них, як про характеристику стероризованого суспільства.

Від тих подій зберігся відпуск мого листа до М. Г. Кошеля:

“У Києві. 12 квітня 1989 року.

Шановний Миколо Григоровичу!

Можливо, Вам буде цікаво ознайомитись із текстом однієї з приміток до «Споминів» акад. Михайла Грушевського, що йдуть у восьмому номері журналу «Київ»:

56. Дальший текст споминів обіймає час від переїзду з Казані аж до літа 1917 року. Власниця машинопису В. С. Ткач близько двадцяти років тому дозволила ознайомитися з цим фрагментом лікареві М. Г. Кошелю, який дав змогу зняти з нього копію Н. О. Світличній. Оригінал Варварі Степанівні він досі так і не повернув, і

²⁰ *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1988. – № 9. – Вересень. – С. 115.

²¹ “Прочитайте знову ту славу!”: [Інтерв’ю з Галиною Клід] // Українські вісті. – Детройт, 1989. – № 28 (2856). – 9 липня. – С. 3; Те саме // Український голос. – Вінніпег, 1989. – Ч. 34. – 21 серпня; *Білокін С.* Те, що писалося до шухляди // Вечірній Київ. – 1989. – № 255 (13770). – 6 листопада. – С. 2.

під час підготовки цієї публікації не представив його для звірки, вимовляючись протягом року різними “причинами”. Мушу відтак подати текст за копією з копії Н. Світличної, яку я зробив близько 1970 року. Вона має дві пагінації – 287 і 62 сторінки машинопису.

На першій сторінці вгорі праворуч авторська нотатка: “В Ішлі, 12.І.1922 я зачав се писати на бажання Маринці. На випадок друку, треба дати перевірити по інших матеріялах і викинути, що, може, ще не надається до друку”.

Зміна цього тексту лежить цілком у Вашій волі.

З повагою (*ніднус*).

Лишаю за собою право показувати цього листа спільним знайомим”.

Зрештою, морока, якої я зазнав від пана Кошеля, не йде в порівняння з тим клопотом, що назривав на Банковій. Як розповів мені Курас, від нього вимагали офіційної реакції. З “законною гордістю” він запевнив мене, що дав “виважену” і, зрозуміла річ, не дуже правдиву відповідь, мовляв, у партархіві він жодних матеріалів про Грушевського не має. Невдовзі виявилось, що партархів не такий уже й бідний на грушевськіану²².

Я особисто бачив по “ящику” інтерв’ю з Л. Кравчуком. Його прямим текстом запитали, як влада ставиться до статті про Грушевського в “Літературній Україні”, і він відповів, мовляв, “ми з автором працюємо”. Це формулювання мене обурило, бо мене тоді нікуди не викликали, а інакшого розуміння слова “працюємо” я тоді не припускав.

Тим часом наставав момент, коли в журналі “Київ” мало вже йти продовження “Споминів” – про Центральну Раду. Після виразно негативної реакції ЦК не просто продовжити розлогу публікацію “Споминів”, а й перейти до періоду державної самостійності було нелегко, тож Петро Мойсейович знову звернувся до Федора Шевченка. Так у журналі до того самого, зрештою, матеріалу з’явилась нова, ще одна передмова, у якій формулювання Ярослава Дашкевича²³ незвичайним чином поєдналися з оцінками Сарбея й Симоненка²⁴:

“Федір Шевченко,
доктор історичних наук,
член-кореспондент АН УРСР.

Шлях, що завів на манівці

Вартість «Споминів» акад. М. Грушевського, найвизначнішого історика України²⁵, – поза сумнівом. Зберігся рукопис по суті випадково, досі про цей твір видат-

²² *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність.* – К., 1993. – 320 с.

²³ *Дашкевич Я.* Про Михайла Грушевського: Доповідь на засіданні т-ва “Спадщина” // Зустрічі. – Варшава, 1989. – № 19. – С. 188–197; *його ж.* Хто такий Михайло Грушевський? // Наука і культура: Україна. Щорічник. – К., 1989. – Вип. 23. – С. 192–201; *його ж.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 2-е вид., випр. і доп. – Львів, 2007.

²⁴ *Klid Bohdan W.* The Struggle Over Mykhailo Hrushevs’kyi: Recent Soviet Polemics // Canadian Slavonic Papers. – 1991. – Vol. XXXIII. – № 1. – March; *Klid B.* Історія і політика: Боротьба навколо спадщини Михайла Грушевського // Український історик. – Нью-Йорк etc., 1991–1992. – Т. 28–29. – Ч. 3–4 (110–111)/1–4 (112–115). – С. 186–199.

²⁵ Пряма цитата з Дашкевича. Вираз, до якого тоді ще не звикли.

ного вченого в літературі не було жодної згадки, тож можна тільки вітати ініціативу редакції журналу «Київ», який дав першу частину цього коштовного людського документа до рук читача.

Зараз чимало редакцій вдаються до передруків уже опублікованого. Коли ж твір друкується вперше, з рукопису, як-от у даному разі, – значення такої публікації, як то кажуть, на порядок вище.

Особливо коштовна та частина рукопису, де розповідається про період Центральної ради. По-перше, М. Грушевський, її голова, був і найбільш поінформований у її справах. По-друге, зараз можна з певністю сказати, що в усій мемуарній літературі про цей історичний епізод ніхто не написав краще й докладніше за М. Грушевського. Прагнучи до об'єктивності, він показав і слабку соціальну базу Центральної ради, й ті особливості її природи, що завели її з часом на політичні манівці.

Повернувшись з Москви до Києва, М. Грушевський повів активну громадсько-політичну діяльність. Він був одним із ініціаторів створення Центральної ради, яку очолив. Центральна рада діяла у відповідному узгодженні з Тимчасовим урядом, який очолював О. Керенський. Після перемоги Великої Жовтневої революції Центральна рада стала на шлях непримиримого противника встановлення Радянської влади на Україні. Про ці спрямування діяльності Центральної ради досить наочно свідчить зміст «Споминів» М. Грушевського.

Це перша публікація цієї частини «Споминів» М. Грушевського. В творі наведено досить широке коло фактів, які свідчать про хід подій на Україні в 1917 році, а також про позиції, що їх займали різні діячі та й сам автор «Споминів».

В радянській історіографії приділялася увага подіям, які відбувалися в 1917 році на Україні, зокрема позиції та діяльності Центральної ради. Науково-критичне використання відомостей, почерпнутих зі «Споминів», дає можливість для докладнішого викладу подій, а також поглядів та діяльності М. Грушевського. Цим питанням слід приділяти належну увагу, і сприятиме цьому публікація в журналі «Київ» названих «Споминів» М. Грушевського²⁶.

Привертає увагу тонке нюансування звичайних слів, що набирають в автора значення термінів. У тексті прозвучало поняття “коштовний людський документ”, частина рукопису, присвячена Центральної раді, у нього не просто цінна, а й “особливо коштовна”. Виходить, спомини вчений начебто й похвалив, підвів до висновку, що друкувати матеріал потрібно, але зробив найважливіше для цеківського читача – сказав, що тодішня незалежність – “історичний епізод”, сказав про “слабку соціальну базу Центральної ради”, яка була “непримиримим противником Радянської влади”, більше того, переніс у заголовок (!) поняття “заводити на манівці” (пригадаймо його вживання в СРСР як звичайний стереотип). Більше того, радянська історіографія виступає в нього як певна непорушна чи непохитна твердиня, до якої мають пристосовуватись і з якою повинні співвідноситись нові фактографічні масиви. Це вона оцінює нове для себе джерело, причому оцінює не як щось винятково цікаве, різуче, а багато простіше: “наведено досить широке коло фактів”. Ніякої сенсації, – увага подіям, що відбувалися в Україні 1917 р. просто “приділялась”, можна звузити навіть: “зокрема позиції та діяльності Центральної ради”. Маю враження, що у використанні псевдонаукового, по суті не історіографічного, а політологічного суржика шановний Федір Павлович досяг справжньої досконалості. З теоретично-

²⁶ Київ. – 1989. – № 8. – С. 102.

го боку, для багатьох істориків можуть зберігати й досі наукову вагу його міркування, що не окупація, а саме “особливості природи Центральної ради” призвели до її падіння. Думаю, в редакції такий текст ніхто не наважився редагувати, хоч у ньому пройшли неможливі й не дуже грамотні вирази “ці спрямування”, “противник непримиримий”, а “Велика Жовтнева революція” загубила обов’язковий складник “соціалістична”, що до “перестройки” було просто неприпустимо. Трохи дивно виглядає хіба наголошення на тому, що Центральна рада діяла в узгодженні з Тимчасовим урядом, адже цю думку можна було сприймати як загальне місце. Але головне в цій передмові читалося між рядків: друкувати можна.

Що стосується редактора, то він однозначно сприймав публікацію “Споминів” Грушевського як досягнення журналу, про що заявив в україномовній контрпропагандистській газеті, яку читали, на жаль, в усьому світі²⁷.

Другу частину було надруковано у 8–11 числа журналу “Київ” за 1989 р. Разом, у десяти числах (чотири, чотири й два) було опубліковано повний текст з кількома незначними купюрами, які мені зробили в редакції, наприклад, вилучили одне підрядне речення, що мало антиросійський присмак. Тоді таке ще не проходило. Зав. відділу публіцистики Вадим Решетилів, колишній начальник Українського республіканського відділення ВААП²⁸, викреслив начебто й невеличку 94-ту примітку про масонство. Зняли тексти III й IV універсалів, які на той час в Україні ще не публікувалися. Як я згодом зрозумів, універсали мав оголосити інший автор, не я²⁹. Нагадаю, – ішов 1989 р. Щербиський помер 15 лютого 1990 р.

Нині на черзі книжкове видання, для якого треба закінчити увесь коментар, а там, лише в другій частині одних імен 336. Ситуативні коментарі – окрема проблема. Крім того, в кількох місцях, де текст явно деформований або й пропущений, тоді я не все вгадав.

При цій нагоді згадаю, що з примірника останнього видання “Ілюстрованої історії України” (1921) з бібліотеки Інституту історії 1990 р. було зроблено фотомеханічне перевидання в Естонії (два невеличкі томики у м’якій шоколадного кольору палітурці)³⁰. Здається, тираж не зберігся: промотор видання Олександр Коваленко розповів колись, що за браком коштів він не міг забрати наклад, і його було знищено. Для моєї післямови там залишався один листочок з двох боків, які я й заповнив. Шкода, звісно, що так мало. Бібліографові Борисові Грановському таке видання невідоме. No comments.

Того самого року ту першу статтю про Грушевського було передруковано у “радісписівському” збірнику³¹, а у “Веселці” вийшла збірка “Предок”³².

²⁷ *Перебийніс П.* Якщо це “гласність”, я проти такої “гласності” / Розмову вів О. Бондар // Вісті з України. – 1989. – № 50 (1600). – Грудень. – С. 4.

²⁸ Письменники Радянської України, 1917–1987: Біобібліогр. довідник / Авт.-упор. В. К. Коваль, В. П. Павловська. – К., 1988. – С. 505.

²⁹ Див.: Чотири універсали / Упор. В. Д. Конашевич; передм. М. Жулинського. – [К.] 1990. – 16 с.

³⁰ *Грушевський М.* Історія України. – Таллінн, 1990 (факсимільне видання у двох книгах).

³¹ Що залишимо у спадок? Про наболіле: Нариси, статті, інтерв’ю. – К., 1990. – С. 131–150.

³² *Грушевський М.* Предок: Із белетристичної спадщини / Упорядкування, післяслово та прим. С. Білоконя. – К., 1990. – 247 с.

Свої спомини Михайло Сергійович писав у різні роки, коли тільки мав для того змогу. Закінчивши восьмий розділ першої частини, він занотував: “Тут кінчиться писане мною в вагоні під час житомирського ісходу – я закинув се писанне, взявшись наново писати «На порозі нової України». Вернувся я до сього писання в 1918 (р.), як ховався під час повстання, коли мені не дали змоги виїхати з Києва”. Трохи далі, після 32-го розділу, М. Грушевський зазначив: “Досі писав я в сховку в падолисті і грудні 1918 року. Дальше став писати в Кам’янці, 23.II.1919”.

З наведеного випливає, що Грушевський заходжувався коло споминів у моменти, коли не сидів при робочому столі у своєму кабінеті й не мав на руках паперів, потрібних для основної справи – праць історичних. Вчений працював, бо не міг не працювати.

Першу частину спогадів Грушевський писав у важкий для себе час, коли з вождя нації він перетворився на безправного громадянина, який мусить переховуватись від нового режиму. Оскільки матеріалів до наукових розвідок він на руках не мав, він писав спогади – про свої дитячі й юнацькі роки. Настрій був розбитий, текст, що впливав з-під його пера, вчений не обробляв, до цієї частини більше не повертався. Тож вийшло так, що в одному розділку на кількох сусідніх сторінках більше десяти разів повторюється те саме слово “інтересно”.

Він працював у вагоні поїзда, що на початку 1918 р. вивозив Центральну Раду подалі від захопленого муравйовською бандою краю. В чужих помешканнях, зокрема там, де він жив на еміграції. Після повернення на батьківщину, захоплену наїзниками, це також могло бути в Китаєві на дачі.

На початку другої частини, присвяченої, як уже сказано, Центральній Раді, є дати іншого ряду: “В Ішлі, 12.I.1922 я зачав се писати на бажанне Маринці (Марії Сильвестрівни, дружини. – С. Б.). На випадок друку, треба дати провірити по інших матеріалах і викинути, що, може, ще не надається до друку”. Правдоподібно, йому йшлося про взаємини з масонською організацією, члени якої були ще живі й діяли в різних країнах. Сумніваюся, що він подумав про можливість провести книжку через большевицьку цензуру: вона була занадто “недозвольтельная”, а він знав, що в цій країні вилучали навіть його неактуальні історичні студії.

Ще три записи. Розповівши про пожежу пасажирського вагона, в якому він повертався з Москви до Києва, М. Грушевський подав ще одну дату: “С. 77–100 написані в Китаїві, 14–16.VIII.924”. Нарешті, ще далі маємо дати: “29.VIII.926” і “Китаїв, 1926.20.X”. На дачі в Китаєві вчений відпочивав. Зберігся і будиночок, і світлина, де він сидить на широкій і міцній лаві на розлогому тлі київського лісо-степу.

Рукопис першої частини починається із 112-го аркуша, де нагорі рукою автора проставлено дату: 26.VIII.930. Імовірно, це дата (до речі, закреслена), коли текст пішов на передрук, тобто дата завершення відповідної порції.

Белетристика, мемуари були авторовим відпочинком. Але він не спускав своїх споминів з очей ніколи.

Якщо врахувати, що тритомовий Винниченків памфлет “Відродження нації” вийшов у світ 1920 р., а Грушевський раз у раз на нього покликається, аби щось уточнити чи й спростувати, можна припустити, що це видання дало важливий поштовх до написання другої частини спогадів.

Про добу Центральної Ради мемуарів створено не надто багато, а роль Грушевського в тій добі – центральна. Тим-то його мемуари дослідники оцінили дуже високо.

Як відзначалось на сторінках журналу “Український історик”, у розвідці Богдана Кліда про ідейно-політичну боротьбу довкола спадщини Грушевського, “найважливіша публікація, що появилася у зв’язку з реабілітацією імені Грушевського, це були його спогади [...]”³³. А Омелян Прицак у розвідці про історіософію та історіографію вченого підкреслював: “Михайло Грушевський не залишив ніякої теоретичної студії про свою історіософію та її джерела. Тільки тепер після появи його часткових «Споминів» при порівнянні тих нових даних з інформаціями з його обох автобіографій можна пробувати реконструювати розвиток його загального та історичного світогляду”³⁴. Я не знаю жодної серйозної праці з історії Центральної Ради чи про життя й діяльність Михайла Грушевського, де не було б покликів на це джерело.

Але в українській історичній літературі “Спомини” Грушевського посіли одне з чільних місць навіть не через бідність (порівняну!) нашої мемуаристики. Твір Грушевського широко й ґрунтовно знайомить із світоглядом свого автора, з самою його психологією, містить велику фактографію.

Автор надзвичайно докладний, зразково як для споминів об’єктивний і безсторонній. Вчений не оминає епізодів, яких соромиться (провал на іспитах), не критикує своїх супротивників безоглядно, фарб уживає більше ніж дві. Михайло Грушевський – об’єктивний мемуарист, що піддавав уважному досліджуванню і себе, і своє життя, і довкілля. При цьому не приховував і своїх антипатій – досить подивитися, в якому контексті згадує він щоразу ім’я Микити Шаповала³⁵. Спомини такого ґатунку могли б стати справою життя звичайної людини. Михайло Сергійович вважався за найбільшого історика України вже тоді, коли його спомини були невідомі, тобто ще без них.

У випадку Грушевського маємо феномен дивовижного перевиробництва. Якщо вчений подумав створити десять томів “Історії України-Руси”, невідомо напевно – скільки (щонайменше 6) томів “Історії української літератури”³⁶, ще приблизно 1800 більших і менших праць, що лягли в основу історичної свідомості нації, – чи це не занадто? Адже ця людина, крім того, заснувала ще дві історичні школи – львівську й київську, проредагувала й видала кілька полиць першорядних україністичних праць.

Коли після всього нам впали з неба ще й “Спомини”, тільки бездушна людина не зазнала, думаю, потрясіння. Адже це було вже, без сумніву, далеко понад міру фізичних людських можливостей. Але йдеться не про кількість написаного його рукою тексту, а про його інтелектуальну потугу. Загальне враження від наукової спадщини Михайла Грушевського можна звести до короткого однозначного висновку: писала ці тексти рука генія.

³³ Клід Б. Історія і політика: Боротьба навколо спадщини Михайла Грушевського. – С. 192.

³⁴ Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембрідж, Масс., 1991. – С. 9.

³⁵ Утім, багато щедріший на них за М. Грушевського його відомий антагоніст С. Єфремов у своєму “Щоденнику”, де негативних оцінок без порівняння більше.

³⁶ Білокін С. Рецензія Олександра Білецького на шостий том “Історії української літератури” // Український історик. – Нью-Йорк etc., 1991–1992. – Т. 28–29. – Ч. 3–4 (110–111)/1–4 (112–115). – С. 256–264.

Треба сказати, що Грушевський мав виняткову пам'ять. Навряд чи багато хто міг би так докладно описати стільки осіб і обставин зі свого дитинства, як це зробив Михайло Грушевський. Як правило, люди пам'ятають своє дитинство уривками – епізод за епізодом. Грушевський аналізує формування своєї особистості як процес. Він дає зрілі оцінки людям, з якими стикався, і разом із тим пригадує, як саме реагував на них тоді. Іде за канвою свого власного життя і разом з тим розповідає, що було далі з тими людьми, про кого згадував.

“Спомини” дають матеріал і для з'ясування окремих, як більших, так і вужчих, проблем. Одна з них, наприклад, – це мова Грушевського, який зазнав свого часу різкої критики наддніпрянських мовних пуристів за ніби широке використання “галицизмів”. Щоб розібратись у цім питанні, треба виявити й ретельно простудіювати з мовознавчого боку рукописи його статей, що друкувались, передусім, у “Записках” НТШ, – за львівського періоду його життя. Річ у тім, що “Спомини”, а тут маємо рукопис, писано не діалектом, а нормальною літературною мовою, прикрашеною органічними старомодними висловами, словесними конструкціями, що несуть у характері своєї побудови специфічний тонкий семантико-філологічний гумор. Не виключено, що у Львові рукописи вченого піддавались мовному редагуванню, і це враження зміцнюється, якщо зіставити будь-яку сторінку “Споминів” з мемуарним уривком “Як мене спроваджено до Львова”, де на широку наддніпрянську основу накинуто флер західноукраїнських мовних форм та інтонацій. Беручи активну участь у формуванні наукової української мови, вчений вважав, очевидно, можливим і корисним використання галицьких мовних набутоків. Дякую І. Гиричеві за важливе спостереження, що вчений міг вважати західні мовні форми основою формування наукової мови. Втім, це дуже серйозне питання. Отже, маємо цілу проблему, але це вже не історична, а суто філологічна проблема.

Нарешті, “Спомини” дають підставу для вирішення такої кардинальної проблеми, як ідеологія Михайла Грушевського другої половини 1920-х рр. Хто має рацію – чи Василь Дубровський³⁷, який з готовністю свідчив, ніби Михайло Сергійович вертався в Україну для реальної політичної роботи (а саме таку думку мали й співробітники ГПУ), чи ті, хто вважав цей його крок політичною капітуляцією Президента УНР, його переходом виключно на рейки наукові? Примушують задуматись виразні нарікання на Грушевського Наталі Полонської-Василенко в її історії УАН³⁸, бо вона відтворює тут не тільки свої думки, а й думки Миколи Прокоповича Василенка, свого чоловіка. Їх обох, а також їхніх прихильників немало драгували ініціативи Грушевського, який через голову академічного керівництва звертався до харківських чиновників. Дістаючи від них всіляке, передусім матеріальне, сприяння, Грушевський енергійно розбудовував складну мережу своїх історичних установ, анітрохи не рахуючись із архітекtonікою всієї Академії, яку закладали за геть-

³⁷ Дубровський В. Великий патріот: Громад. діяльність М. Грушевського по повороті в рад. Україну // На чужині. – Мюнхен, 1947. – Ч. 1/18. – С. 5–7; його ж. М. С. Грушевський у Чернігові: Сторінка з спогадів // Календар-Альманах [“Відродження”] на 1961 рік. – Буенос-Айрес [1960]. – С. 99–119.

³⁸ Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук: Нарис історії. – Мюнхен, 1955. – Ч. I: 1918–1930. – 151 с.; Мюнхен, 1958. – Ч. II: 1931–1941. – 216 с. Рец.: Бойко Ю. Всеукраїнська Академія наук у кривому дзеркалі // Бойко Ю. Вибране. – Мюнхен, 1974. – Т. II. – С. 73–86.

мана Вернадський із Василенком. Полонська-Василенко трактує Грушевського як неорганізованого академіка, який на власну руку провадив в Академії якусь цілком сепаратну політику. Авторка явно не бере до уваги, що Грушевський був не просто одним із низки інших академіків, як-от акад. Орженцький, акад. Кістяківський, ба навіть акад. Багалій. У структурі Академії наук, і цього не можна забувати, діяв колишній Президент УНР, нехай навіть, кажучи політкоректно, Президент неформальний.

Ще 1907 р. Михайло Грушевський організував у Києві Українське наукове товариство, і було вироблено виразну концепцію й програму, як саме це товариство мало перетворитись на Українську Академію. На важких переговорах із Вернадським 8 червня 1918 р. Грушевський заявив, що у свій зоряний час, у добу Центральної Ради “мог би и деньги найти, сколько угодно, и организовать АН, но не торопился в трудное переходное время”³⁹. На жаль, Грушевський тоді не те що прорахувався, а в нього “руки не дійшли” зробити все заплановане, і відтак він міг тільки задекларувати неучасть, неспівробітництво. Як казав, “не було з ким”. Але не минуло й десятка літ, як уже в 1920-х рр., повернувшись до Києва, він таки увійшов до Академії і почав розбудовувати її, причому згідно зі своїми, а не Вернадського чи Василенка, уявленнями. У цій організаційній роботі він спирався на своїх колишніх партійних товаришів, які в часи “коренізації” позаймали впливові позиції в адміністрації, Наркомосі та Укрнауці. І з ними він провадив переговори не як один з київських академіків, а саме як колишній Президент УНР.

Важливо визначити, у якій психологічній атмосфері формувалася друга частина “Споминів”. Робота над мемуарами забирала у вченого, ясна річ, немало часу. Коло ідей та історичних реалій тримало його в собі довго і владно. І якщо Грушевський воскрешав його так старанно, намагаючись відтворити у нюансах увесь досвід державного будівництва, то що могло стояти за цією його роботою у другій половині 1920-х, на тлі доволі широкої українізації, якою кермували, повторюю, його колишні однопартійці? Грушевський не раз казав, і це звучало дуже серйозно, що він большевикам ніякий не приятель. Поміркуймо, як же виглядає в мемуарах позиція автора? Оцей персонаж – особа не голови ЦР, а Грушевського-мемуариста, який про діяльність голови Центральної Ради пише? Тут набігає перша думка, що свої спогади писав історик, який дбав про створення ще одного історичного джерела в інтересі майбутніх дослідників цієї, мовляв, уже навіки пережитої епохи. Ясна річ, як фахівець вчений думав і про це.

Але все одно надто багато в цих мемуарах життєвого вогню, надто близько стоять 1922, 1924, 1926 й дальші роки, коли він працював над ними, від 1917-го. Отже – чи тільки історик їх писав? Тим більше, що безпосередні його професійні інтереси лежали на той час, як ми знаємо, в середині бурхливого XVII ст. Аналізуючи свій велетенський політичний досвід, якого, природно, не мали ні Костомаров, ні Антонович, ані будь-хто інший з його попередників-істориків, Грушевський шу-

³⁹ *Вернадський В. И.* Дневники, 1917–1921. Октябрь 1917 – январь 1920. – К., 1994. – С. 95; *Гирич І.* Між російськими і українськими берегами: В. Вернадський і національне питання (в світлі щоденника 1917–1921 рр.) // *Marra Mundi*: Зб. наук. праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 735–756.

кав у ньому і знаходив підстави для своєї нової організаційної роботи. Політичний діяч такого калібру, яким був Грушевський, так ревно опрацьовуючи матеріал з доби Центральної Ради, у добу Троцького, Бухаріна, Сталіна й Кагановича виглядав, погодьмося, специфічно. Сприймаючи більшовиків як неминучу політичну реальність, Грушевський був у цілковитому всеозброєнні для організаційної роботи не лише академічної.

У цікавій, хоч досі недооціненій монографії “Україна під большевицькою окупацією” (Мюнхен, 1956) Федір Пігідо слушно відзначав: “Багаточисленні видання «Історичних установ» Грушевського та інших наукових осередків стали трибуною, цілком незалежною від офіційної доктрини марксизму. Історія, краєзнавство, етнографія, фолкльор, мовознавство, літературознавство, соціологія – все це, в умовах окупаційного режиму, було використано як легальні форми поширення і поглиблення української національної свідомості. Величезний авторитет Михайла Грушевського як серед найширших шарів українського народу, так і в урядових колах давав йому майже необмежені можливості легальної наукової праці. Михайло Грушевський був духовим репрезентантом української нації і мав належну мужність, щоб вимагати від українського советського уряду додержання взятих на себе зобов’язань – забезпечити декларовану державними актами й обіцяну йому (Грушевському) свободу національно-культурного розвитку в Україні. Тисячі патріотів – культурників, науковців, письменників, мистців, надхненних прикладом М. Грушевського, максимально використали, майже протягом десятих років, легальні можливості боротьби за українську культуру і тим поширили й закріпили відроджену в 1917–20 роках національну свідомість серед найширших шарів українського народу”⁴⁰.

Під час арештів 1971 р., працюючи в Лаврі, я побачив біля водограю (де музей книги) мого колишнього (чи не єдиного – офіційного) наукового керівника Михайла Івановича Марченка й підійшов до нього з конкретним питанням, що буде далі. Дуже немолодий історик з печальним життєвим досвідом відповів: “Та хто й зна”.

Велике діло зробив колись Петро Мойсейович Перебийніс, надрукувавши практично повний текст “Споминів”. Ми ніколи не знаємо, що буде далі, тим більше сьогодні, – правильно казав Михайло Іванович. Мені переказували видавничі люди, якась головна редакторка чи директорка запевняла, що, хоч і має гроші, “Споминів” Грушевського не видаватиме ніколи. Дуже тонко, бачте, розрізняє людей. Грушевський – не такий, як треба.

Може трапитися й так, що колись вона захоче видати ще одну добру книжку. Але вже не зможе.

Сергій Білокінь (Київ)

⁴⁰ Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією. – Мюнхен, 1956. – С. 44.